

KOKYBASSOVA, Gülnar Saigy (2014). “İsmail Gaspıralı ve Kazak Aydınları”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss.413-420 (<http://bilgelerzirvesi.org>).

Gülnar Saigy KOKYBASSOVA*

İSMAİL GASPIRALI VE KAZAK AYDINLARI

İsmail Gaspıralı bütün Türk âleminde özellikle Kuzey ve Doğu Türklüğünde Batılılaşmanın en faal propagandacısı olmuştur. İlk Türk aydınlanma hareketi olan Ceditçilik, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısının başlarında dil, eğitim-öğretim ve dinle ilgili alanlarda bir yenileşme hareketi olarak başlamıştır. Bu hareketin önde gelenlerinden Abdülnasır Kursavi (1770-1814), Şihabeddin Mercani (1815-1889), Abdulkayyum Nasır (1824-1907) ve Hüseyin Feyizhani (1826-1866) sayılabilir.⁴¹⁸ Bu hareket genelde Rusya’daki Türk halklarında meydana gelen iktisadi değişikliklerin sonucunda ve bunların etkisi ile canlanan bir uyanış, yenilik hareketidir. Daha sonra Usul-i cedit hareketi Türk dünyasının tümüne yayılma yolları aramıştır.

Türk halkları arasında Cedit hareketi büyük yankı uyandırmış ve ilk olarak Kazaklar arasında cedit sistemini eğitimde uygulayan Ahmet Baytursınoğlu olmuştur. Gaspıralı’nın teklif ettiği yeni eğitim metodu usul-i cedit’in kısa sürede destek bulması kolay olmadı. Bir taraftan yeni muhalifler, özellikle Rus devletine hizmet eden mollalar, öbür taraftan da N. İ. İlminski, N. P. Ostrovmov ve M. A. Miropiyev’in başını çektiği “*Ruslaştırma*” siyasetinin savunucusu misyonerler çok sert bir şekilde karşı çıktılar. *Usûl –i Cedit’e* karşı çıkan gerici mollalar halkı korkutarak “*usul –i cedit haramdır, çocuklarınızı bu okullara vermeyin*” diyorlardı.⁴¹⁹

Gaspıralı 1896 yılında yazdığı “*Medrese Meselesi*” adlı makalesinde, Abbasi dönemine kadar medreselerde dini bilgilerin yanı sıra: fen bilimleri, matematik, tarih, felsefe hatta tıp bilimlerinin de öğretildiğini ve bunun sonucu olarak bu medreselerden Gazali, İbn

* Dr. Korkut Ata Kızılordu Devlet Üniversitesi.

⁴¹⁸ www.ismailgaspıralı.org // Turgay Uzun, İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Ceditçilik ve İsmail Gaspıralı,

⁴¹⁹ Amankos Mektep, “*Türk Birliğinin Bayraktarı İsmail Bey Gaspıralı ve Kazaklar*”, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları, Bildiriler, Ankara, 2003, s. 243.

Sina ve Farabi gibi âlimlerin yetiştiğini dile getirmiştir. Bu derslerin okutulmasının Moğol istilalarından kısa bir süre önce terk edildiğini ve İslam ülkelerinde ilmi geriliğin de bundan kaynaklandığını belirtmiştir. Bu sebepten dolayı Tercüman gazetesinin ilk günlerindeki en önemli konusu, millete kendi dilinde eğitim vermek, Avrupa ilimlerini ve eğitimini, sanat ve sanayisini kazandırmaktır. Buradan bütün Kuzey Türklüğüne yayılan “Usul-i Cedit” mektepleri doğmuştur. Usul-i Cedit basta yalnız eğitim ve öğretime mahsus gibi görülürse de gittikçe genelleşerek bütün hayat tarzını kapsamıştır.

Tercüman gazetesi bütün engellemelere rağmen Kazak halkının medeniyeti ve tarihi ile de ilgilenmiştir. 1888 yılında yayınlanan “Turgay ve Ural vilayetlerindeki Kazakların durumu”, 1896 yılındaki “Rus yerleşimcileri ve yerli Kazakların hakları”, 1899’daki “Kazaklar ve sömürme siyaseti”, 1908’deki “Bütün halkın yok olması” adlı makaleler bunlara örnek olarak gösterilebilir. Tercüman gazetesi Türk dilinde çıkan kardeş yayınlar hakkında “Milli Matbuat” başlığı ile okurlarını haberdar ediyordu. Kazak yayıncılığı da bu dikkatlerden mahrum kalmadı. Gaspıralı “Kazak” gazetesıyla “Aykap” dergisinin çıktığını müjdeleyerek önemli bir mücadelenin devam etmesine sevindiğini dile getirmiştir. Kazak aydınlarının ilk siyasi mücadeleye başladıkları Birinci Rus İhtilalı yıllarında Kazakça yayın yapan gazete ve dergileri olmadığı için makalelerini Rus ve Tatar dilindeki gazetelerde yayınlıyordu. Kazakistan’ın ulusal basını-yayınının ilk basılımları 1911 yılında doğdu. Örneğin: 11 Ocak 1911’de Troitsk şehrinde Muhamedjan Seralin’in redaktörlüğünü yaptığı “Aykap” dergisi ile aynı yılın 16 Mart’ında yayına çıkan “Kazakistan” gazeteleridir. Bunlardan başka 1912 yılında Ombı, Taşkent ve Petropavl şehirlerinde gazeteler halkın çoğunluğunu ilgilendirecek konularda süreli basılımlar ile halka söz söyleyebilecek bir aydın grubu oluşmuştu. Bunların en önde gelenleri Ahmet Baytusınoğlu, Alihan Bokeyhan ve Mirjakıp Dulatoğlu olmuştur. Bu aydınlar 1913 yılından başlayarak Orenburg’da “Kazak” gazetesini çıkarmaya başladı. Gaspıralı tarafından kaleme alınan Tercüman gazetesinin, Türkistan Türklerinin meseleleri ile ilgilendiğine bir örnek de Gaspıralı’nın bu gazetede Kazak, Kırgız ve Başkurtlar’a hitaben yazdığı makalesinde toprak meselesine dikkat çekerek, onların topraklarına sahip çıkmaları yönünde uyarması gösterilebilir. Kazak aydınlarından Sultanmahmut Toraygıroğlu, aynı yıl Aykap gazetesinde yazdığı yazısında Gaspıralı’nın haklılığını dile getirmiştir.

Ceditçilik Rusya Türklerinin tamamında olduğu gibi Tatarlar yoluyla Kazakistan'da da etkisini göstermiştir. Bu düşünce ilk olarak Kazakistan'da XIX. yüzyılın sonlarına doğru muhafazakâr Kazak şairleri ve ozanları tarafından ifade edilmiştir. Ceditçilik düşüncesi ile birlikte gelişen yeni usul eğitimden etkilenen ozanlar yazmış oldukları şiirlerle Usul-i Cedit eğitimini övmüşler. Diğer yandan XX. yüzyılın başında İdil-Ural bölgesinde Ceditçi medreselerde Kazak öğrencilerin eğitim almasıyla birlikte Kazakistan'da Ceditçiliği benimsemiş bir aydın sınıfı da oluşmaya başladı. Magjan Cumabayev İşengali Arabayev, Mustafa Orazayev, Bekmuhammet Serkebayev, Beyimbet Maylin, Ciyengali Tilevbergenov ve Muhametcan Seralin gibi aydınlar daha öğrencilik yıllarında tesiri altında kaldıkları Ceditçilik düşüncesini yaymak için fikri çalışmalara başladılar.

Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" sloganıyla ortaya attığı Türk Dünyasının kültürel birliğinin sağlanması projesi ile şekillenen Türkçülük düşüncesi etkisini Kazak ceditçileri üzerinde de göstermiştir.⁴²⁰ XX. yüzyılın başında Ceditçilik ile birlikte gelişen Türkçülük düşüncesinin sembol ismi Magjan Cumabayev'dir. Döneminde Türkçülük ve ceditçilik düşüncelerinin temsil edildiği Aliye Medresesinde aldığı eğitim Magjan'ın fikir dünyası üzerinde etkili olmuştur.

Kazaklar arasında az da olsa İslam'ı ceditçiler gibi yorumlayan Kazak aydınlar da yetişti. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kazak din adamlarının İslam'ı Kazakça anlatmak ve Kur'an'ı Kazak dilinde okuma isteklerinden dolayı Kazakça'nın edebi dil haline gelmesiyle birlikte Kazakça dini kitaplar yazılmaya başlandı. Bu alanda Türk dünyasında gelişen dini yenileşme hareketinden etkilenen Şakarım Kudayberdioğlu "Musılmandık Şartı" isimli çalışmasında İslam'ı Ceditçiler gibi yorumladı. Bu dönemde yetişmiş birçok Kazak aydını gibi Şakarım'ın de fikir dünyasının gelişmesinde de Gaspıralı'nın etkisi olmuştur.

Kazak aydınları Alihan Bökeyhan, Ahmet Baytursınoğlu, Mirjakıp Dulatoğlu'nun önderliğinde 1905 yılında Karkaralı Çar Hükümeti'ne karşı Kazak halkının adına dilekçe yazmıştı. Bu dilekçede öncelik din ve dil konusu olmuştur. Yukarıda adı geçen aydınlar yanı sıra daha önceleri zaman gereği dindar, burjuva, milliyetçi olarak tanıtılan edebiyat alanında şiirler ve eserler yazan

⁴²⁰ Emin Özdemir, Kazak Kültürel Hayatında Tatarların Etkisi ve Kazak Ceditçiliğinin Gelişimi. Bilig, Kış/2009 sayı 48:159

önemli şahıslar da cedit hareketine katkıda bulunmuştur. Örneğin: Dulat, Murat, Şortanbay, Abubekir, Maşhur Jüsip, Nurjan Gumır, Şangırabay, Narmambet gibi şahıslar. Bu yazarlar da eserlerinde usul –i cedit’i savunmuştur. Örneğin: M. Kaşimov “*Adep*”, “*Ügit*”, “*Nasihah*”, “*Akil*” adlı eserlerinde öğrenciler ve öğretmenlere eğitimdeki yeni yöntemleri anlatmış ve nasihatler etmiştir.⁴²¹

XX. yüzyıl başlarında Rusya imparatorluğu siyasetine karşı çıkan Alaş aydınları eğitim sistemini bir düzene getirmek için çalışmalarını sürdürmüştür. Onlar yeni okullar açıp, okul programlarını yeniden düzenlemek, ders kitaplarının içeriğini yenilemek gibi değişiklikleri ele almıştır. Çünkü XX. yüzyıl başlarındaki okullar ve medreselerin durumu ve verilen eğitim sistemi farklıydı. 1905’de olan demokratik devrimin etkisiyle eğitim sistemine değişiklikler yapılmıştı. Böylece Kazak toprağındaki okul ve medreselerin çoğı yeni usul-i cedit’le okumaya başlamıştır. Yeni yöntemle açılan okullarda öğrenci sayısı gittikçe artmıştır. Çünkü eski yöntemli okullarda eğitim alan öğrenciler yeni okullara geçiş yapmıştı. Bu yüzden çaresizce eski yöntemle okutulan okullar kapanmaya mecbur olmuştur. Yeni okullara sekiz ve on iki yaş aralığındaki öğrenciler alınmıştır. İlk önceleri cedit okulları Kazakistan’ın büyük şehirlerinde açılmış daha sonra köylerde açılmaya devam etmiş. Öncelikle okullar Sırdariya vilayetine bağlı Şimkent, Kazalı, Perovsk, Avliyeata ve Türkistan⁴²² şehirlerinde hizmet etmiştir. Cedit hareketini savunan şiirlere XX. yüzyıl başlarındaki Kazak edebiyatında sık karşılaşmak mümkündür. Örneğin Kazak edebiyatında kendi tarzı ve stilini belirleyen, önemli şahıs Sultanmahmut Toraygırov’un kadim ve cedit’i karşılaştıran “*Anau minav*” şiiri⁴²³:

Mınav jerde kadim tur
Burada kadim var
Karkarada janı tur
Karkara’da canı var
İlinip salınıp ali tur
Sallanarak duruyor

⁴²¹ Serik Bermaganbetov, Dinu agartuvşılık jane Kerderi Abubakirdin adebi murası. Basılmamış Doktora tezi. Almatı,1995. S. 28

⁴²² Mirzaliyeva Elmira, Kazakıstandağı Musılman Agartuvşılığının meseleleri, Basılmamış Doktora tezi. Almatı 2001, s 91

⁴²³ Kabışev Talgat, XX Gasır Basındağı Agartuvşılık Ağım Jane Tayır Jomartbayev Şıgarmaşılığı. Basılmamış Doktora Tezi, Semey, 2005. S 15

Birer kündik ali tur
Birer günlük hali var
Anay jerde caditter
Orada ceditler
Odan bizder ümitker
Ondan biz umut ediyoruz
Olardan tâlim almasan
Onlardan tâlim almazsan
Korgen kunın bolar tar
Geleceğin olur dar

Kazak cedit hareketinin oluşması ve gelişmesinde önemli katkıları olan Alihan Bökeyhan, Ahmet Baytursınoğlu ve Mirjakıp Dulatoğlu Gaspıralı'nın yenilikçi düşüncesini her zaman desteklemiştir. Bu şahısların “*Uyan Kazak*”, “*Kırk Misal*” ve “*Masa*” adlı eserleri ve bu konuda yazılan çeşitli makaleleri vardır.

Baytursınoğlu cedit yöntemiyle ilgili eğitimi edebi eserlerinde, makalelerinde ve dil bilimi çalışmalarında uygulamıştır. Örneğin: “*Masa*” adlı eserindeki şiirleri topluma hitap edilmiştir. Baytursınoğlu bu eserini “*diğer eserlerimden ayrı tutarım*” demişti. Demek “*Masa*”nın yazınsal anlamdan öte toplumsal anlamda daha önemli bir eser olduğu anlaşılır. Eserdeki “*Jigan tergen*” adlı şiirinde “*Moldalarda ne gamal?*” diye bir soru satırı vardır. Sorunun bu şekilde sorulması ve ona verilen cevap Baytursınoğlu'nun dini eğitime Gaspıralı gibi baktığını ve Kazak ceditçiliğini oluşturmaya başladığını anlamak mümkündür. Böylece Baytursınoğlu halkını derin bir uykudan uyandırmak için kendisi “*sivrisinek*” rolünü üstlenmiş ve uyuyanların kulaklarına şiirleriyle durmadan vızıldamıştır. Çocuklar için yazdığı alfabe kitabında uyguladığı cedit yöntemi başarılı olmuştu. 1926'da yayınladığı “*Älip- bi*” (*Jaña kural*) isimli eserinde *usul-i tehecci*⁴²⁴ (harfleri heceleyerek sökme ve okuma) yolu terk edilmiş ve usul-i savtiye denen, yani harf ve kelimeleri hecelemeden kendi sesleri ile okuma yöntemi benimsenmiştir.

Sadece eğitimde değil siyasi açıdan da cedit konusunu ele alan Baytursınoğlu XX. yüzyıl başlarında halkın maneviyatını sömüren ve sömürtenlerin siyasi olayları da incelemiştir. Baytursınoğlu şu görüşü beyan etmiştir: “*Hükümet halkların bir dil bir din, bir alfabe kullanmasını istiyor. Oysa her halk kendi dilini, kendi dinini ve kendi*

⁴²⁴ Yahya Akyüz, “Resimli İlk Türkçe Alfabe ve Okuma Kitabımız ve Türk Eğitim Tarihindeki Önemi” www.yayimmeb.gov.tr. 05.05.2008.

yazısını korumak ister” Ayrıca Baytursinoğlu “dinle ilişkili olan yazı, din kaybolmadan yok olmaz” demiştir. Bizim edebiyatımız, dilimiz İslam diniyle beraber kaynaşmıştır. Dinden uzaklaşmak demek her şeyi kaybetmek demektir. “Kazak halkı İslam dinini zor şartlar altında kabul etmiştir. Şimdi kalkıp başka bir dini kabul ettirmek boşuna çabalamak demektir.” Yukarıda örneklerini verdiğimiz görüşlerinden dolayı Baytursinoğlu’nu dindar biri olarak algılamamak lazım. Bu görüşü sadece Baytursinoğlu değil Kazak aydınları savunmuştur. Kuvvetli bir devlet olabilmek için devletin maneviyatı ve inancı her şeyden üstün olmalıdır.

Bökeyhan Kazak aydınlarını iki gruba ayırmıştır. Birincisi: “batıyı savunanlar” Bu gruba Rus edebiyatıyla büyüyenler, batı kültürüyle halkını aydınlatmak isteyenler. Bu grup savunucuları dini ikinci sıraya koymuşlardır. İkinci gruba ait aydınlar aksine dini ilk sıraya koymuş aydınlar olmuştur. Bu grup bilim ve dini ayırt etmeyenler, din birliği ve bilim birliğini aynı çatı altında tutanlardır. Bökeyhan bu ikinci grubun gittikçe sayısının arttığını da belirtmiştir. Ek olarak: “Kazak toprağındaki Ruslaştırma siyasetinin günümüze kadar devam etmesi nedeniyle batı kültürü ve eğitimine halk sıcak bakmamaktadır” demiştir. Dulatoğlu’nun ise “büyüklerimiz kadimci olmuştu, biz gençler ceditçi olduk” sözünden cedit hareketine nasıl destek verdiğini görmek mümkündür.

Günümüzde Kazakistan Bilimler Akademisi’nin merkez kütüphanesi ve Milli kütüphane’de Gaspıralı’nın değerli eserleri korunmaktadır. Gaspıralı önemli “Türkistan bilgileri” adlı eserinin (Bahçesaray: Tercüman 1900) önsözünde “Biz Türkistan’da doğup büyümüş bilgiler hakkında ne biliyoruz. Bazıları “bunların ne lüzumu var” diye düşünür. Fakat eğitilmiş biri bu soruyu sormaz. Bu yüzden Türkistan ve Maverennahr’da doğup büyümüş aydınlar hakkında malumat vermeyi uygun bulduk. Avrupa’da eğitim gittikçe geliyor. Bizde maalesef ilerleme yok. Bu yüzden eksik olan yerleri doldurmak amacıyla bu kaynakları veriyoruz”⁴²⁵ diye yazmıştır. Böylece Türkistan’ın tarihi şahıslarının isimlerini dizmiştir. İsimleri sadece yazmakla yetinmeyip uzmanlık alanlarına göre belirtmiş ve çalışmalarından bahsetmiştir: *Türkistan’ın önemli bilginleri ve bu bilginlerin öğrencilerinin isimleri, önemli hadisçileri, ideoloji sahipleri, hatipler, edebiyatçılar, şairler, tıp uzmanları, uzay bilim araştırmacıları, tarihçiler v.b.* Gaspıralı’nın bu araştırma esnasında ne

⁴²⁵ Dihan Kamzabekulı, Alaş Kozgalısı Jane İslam Kundılıktarı www.qasım.kz

kadar emek sarf ettiğini görmek mümkündür. Gaspıralı böylece eğitimi geliştirmemize neden olduğunu, temelimizin kuvvetli olduğunu vurgulamıştır. Kazak tarihinde Abay'a kadar ve Abay'dan sonra da Kazak aydınları doğuya çok önem vermiştir. Çünkü bilim iki dünya için de gereklidir. Abay: “*Bilimsiz ahret de yok, dünya da. Bilimsiz okuduğun namaz, tuttuğun oruç, ettiğin ibadet yerini bulmaz*” demiştir.

Gaspıralı 11 Eylül 1914'te uzun bir hastalıktan Bahçesaray'da vefat edince o dönemin belli başlı Türk basın organları da anma yazılarına yer vermiştir. Gaspıralı'nın ölümü Kazakistan'da yayınlanan dergi ve gazetelerde büyük yankı uyandırmıştı. Gaspıralı öncülüğünde gelişen ceditçiliğin Kazaklar üzerinde ne denli etkili olduğunu M. Seralin'in Gaspıralı'nın ölümü ile alakalı yazdığı başyazıda görmek mümkündür. Seralin, Gaspıralı'nın yaptığı faaliyetleri takip ettiğini ve onun eserlerini okuduğunu, onun ölümünün Türk dünyası için büyük kayıp olduğunu “*Yeri Dolmayacak Ölüm*” adlı yazısında anlatmıştır.

Büyük şairi ve düşünür Şakarim Kudayberdioglu, Gaspıralı'nın “Tercüman”ını okuyup, ondan çok faydalandığını dile getirirken, Gaspıralı için de kendisinin Abay'dan sonraki ikinci ustası olduğunu yazmıştır.

16 Eylül 1914'de “Kazak” gazetesinin №78 sayısında Mırjakıp Dulatoğlu'nun da “*Gasprinski vefatı*” adlı yazısı çıkmıştır. Makalede Gaspıralı'nın vefatıyla ilgili acılı haberi halka duyurmuştur”. Diğer bir yazı ise Alaş aydınlarından olan Hayrettin Bolganbay'dan gelmiştir. Yazıda şu satırlar yazılmıştır: “*Yıllar değil yüzyıllar geçse de halkın yüreğinde ebedi iz bırakan kayıp yaşamaktayız. Bu günlerde milletimizin, halkımızın önemli şahıslardan biri İsmail bey Gaspıralı aramızdan ayrılmıştır. Başımız sağolsun!*”.

Ahmet Baytursınoğlu için Gaspıralı “*ulu üsta*” mertebesindeydi 1914 yılında Kazak gazetesindeki makalesinde şunları yazmıştı: “*Rusya Müslümanları arasında hızla çoğalıp sayıları beş-altı bini bulan mekteplerin hepsi Gaspıralı mektebi temelinde kurulmuştu. O zamanlarda ne kadar eski yazı alfabe varsa hepsi Gaspıralı'nın alfabesinden örnek almıştı. On bine yakın öğretmen bas üstatları Gaspıralı'nın yolundan gidiyorlardı*”. Diğer bir makalesinde ise “*İ. Gaspıralı tükenmeyen, sönmeyen ebedi iz bırakmıştı. O bize geleceğe nasıl bakmamız gerektiğini öğretmişti*”⁴²⁶ demiştir.

⁴²⁶ Abat Kıdırşayev, A. Baytursunulınıñ Ädistemelik Murası, Basılmamış Doktora Tezi, Almatı, 1995, s.37

İsmail Gaspıralı'nın “**Dilde, Fikirde, İş'te birlik**” amacını taşıyan çalışmaları ve usul-i cedit hareketi Türk halklarının milli bilinçlerinin kazanmasında, Türkcülük, milliyetçilik kavramının gelişmesinde, hak arama mücadelesinde önemli görevleri yerine getirmiştir.

Kaynaklar

Abat Kızıraşayev, *A. Baytursınulınıñ Ädistemelik Murası*, Basılmamış Doktora Tezi, Almatı, 1995.

Amankos Mektep, “*Türk Birliğinin Bayraktarı İsmail Bey Gaspıralı ve Kazaklar*”, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları, Bildiriler, Ankara, 2003, s. 243.

Emin Özdemir, *Kazak Kültürel Hayatında Tatarların Etkisi ve Kazak Ceditçiliğinin Gelişimi*. Bilig, Kış/2009 sayı 48

Kabışev Talgat, *XX Gasır Basındağı Agartuvşılık Ağım Jane Tayır Jomarbayev Şıgarmaşılığı*. Basılmamış Doktora Tezi, Semey, 2005.

Mırzaliyeva Elmira, *Kazakıstandağı Musılman Agartuvşılığının maseleleri*, Basılmamış Doktora tezi. Almatı 2001

Serik Bermaganbetov, *Dinu agartuvşılık jane Kerderi Abubakirdin adebi murası*. Basılmamış Doktora tezi. Almatı, 1995

İnternet Kaynakları

Dihan Kamzabekuli, *Alaş Kozgalısı jane İslam Kundılıktarı*,
www.qasım.kz

Turgay Uzun, *İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Ceditcilik ve İsmail Gaspıralı*, www.ismailgaspıralı.org

Yahya Akyüz, “*Resimli İlk Türkçe Alfabe ve Okuma Kitabımız ve Türk Eğitim Tarihindeki Önemi*” www.yayimmeb.gov.tr